

ВЪЗРОЖДЕНСКИ ИЗДАТЕЛ С НЕОСПОРИМ ПРИНОС ЗА БЪЛГАРСКАТА КНИГА

140 години от смъртта на Тодор Хрулев

Доц. г-р Лъчезар Георгиев

Изявен педагог, общественик и книжовник, учителят **Тодор (Теодор) Тодоров Хрулев** (1821 – 1865) се вписва в най-значимите прояви на издателска дейност през Българското възраждане. За краткото време, през което живее и твори, той издава 22 книги с педагогическа насоченост – учебници, учебни помагала, самоучители, речници. С преиздадените и след смъртта му книги общият брой на Хрулевите издания е 32. Самият факт на преиздадените два или три пъти учебници от този плодовит автор сочи каква стойност, практическа приложимост и популярност има книжовното му наследство.

Интересно е да се отбележи, че Тодор Хрулев сам е и автор, и съставител, и издател на творбите си. За тях той черпи теми и идеи от богатия си практически опит като взаимоучител от 1846 до 1863 г. в Горната (Харизанската) махала на Свищов в известното Светиниколско училище.

Роденият в Лясковец Тодор Хрулев има възможност да учи при известния учител Максим Райкович в неговото килийно училище в Петропавловския манастир, а от 1842 г. негов учител след пристигането му в Свищов е Христати Павлович. В дунавския град младият учител се оженва за Мариола Илиева, от която има пет деца. Заедно със семейното и професионално благополучие Теодор Хрулев се оформя като творческа личност – автор е на стихове, започва да съставя учебници, да превежда книги, да редактира и преиздава. В това отношение той наследява издателския и творческия опит на своя учител Христати Павлович, както и на други автори и изда-

тели от Свищов – Неофит Бозвели, Емануил Васкидович; черпи познания и от своите съученици П. Р. Славейков и Драган Цанков, които стават известни издатели в Цариград; поддържа издателски връзки с Георги С. Раковски. Общуването с тези големи личности – активни радетели на борбата за независима българска екзархия и на националноосвободителното движение помага на учителя и книжовника Т. Хрулев да изгради своя дейна гражданска позиция на общественик, който воюва и срещу домогванията на гръцкото духовенство, и срещу униатството, което има своите корени в дунавския град.

Известно е, че Раковски посещава неколккратно Свищов. Не е установено кога точно двамата са се срещали, но съществуват сведения за редовно поддържана кореспонденция в края на 50-те години на миналия век на Т. Хрулев с идеолога на националноосвободителното движение, който се проявява и като застъпник на просветното дело. Така на 24 април 1859 г. Хрулев пише от Свищов на Раковски в Одеса по повод на издадената от него книга „Показалец“¹: „Слава и благодарение на скъпите ви трудове, с които откривате темната завеса на българската народност! Живейте, новий Венелине!“²

В друго писмо до Раковски от 15 юни 1859 г. Т. Хрулев обяснява, че има 150 деца да обучава заедно с отделени в друга стая 30 момичета и е зает извънредно много в училище, но независимо от това ще опита да разпространи и продаде изпратените му 80 екземпляра от „Показалеца“. От своя страна настоява Раковски да съдейства на „бедното училище“ в

Свищов да се доставят руски учебни и богослужбни книги³.

На 20 септември с. г. Хрулев пише на Раковски в Одеса с огорчение, че не е успял да продаде неговите „Показалци“, независимо от направената разгласа и усилията да заинтересува свищовската общественост. Все пак Хрулев не пропуска да се интересува и от издателски въпроси: „Друже! чувам, чи в Москва имало компания, която желаела да печата секакви български книги, и давали по 8 желтици на една печатна кола, който изпрати български рукописи. Ако туй е истина, моле ви евете ми по-скоро, и ако е можно, рекомандувайте ма до тая компания, аз имам доволно рукописи...“⁴.

Свищовският издател не случайно търси нови печатници за своите предстоящи издания. Книгите си той печата в няколко крупни издателски центрове извън територията на Османската империя. Така в Букурещ излизат 19 книги, в Браила – 5, в Земун – 3, във Виена – 2, по една в Одеса и Нови Сад⁵. Най-удобни поради близостта си до Свищов са печатниците в румънската столица и в Браила. Там Т. Хрулев съсредоточава значителна част от ръкописите си. Случва се да печата в една и съща печатница по няколко книги. В Букурещ той предпочита да работи с типографията на Йосиф Романов и съдружие, разположена на т. нар. „немска“ улица в хан „Герман“ № 27; с типографията на митрополит Нифон; с литографията на И. Пернет; с типографията на Й. Копайнига и печатницата на Ст. Расидеску. В Браила Т. Хрулев избира сътрудничеството на румъно-българската книгопечатница на Христо Вакидов. Тази печатница отначало е акционерно дружество, но след злоупотребите на доведения от Букурещ майстор-управител Ст. Расидеску стопанин вече е самият Христо Вакидов, бивш редактор на цариградския вестник „България“ и „Источно време“ и на браилския вестник „Българска печела“⁶. В този румънски град Т. Хрулев печата учебна и справочна литература през 1863 г., година преди закриването на печатницата: „Канон молебний на Святаго Мученика Мина“, „Краткий речник за чуждестранните речи, които ся находжат в българския язык“, „Първи знания. От Тодора Т. Хрулева, взаимоучителя свищовскога“, „Кратко землеописание“, „Детинско душесловие или разговор за познанието на душата“.

Несъмнено Т. Хрулев има предпочитания да работи с авторитетната за времето си букурещка пе-

чатница на Йосиф Романов и съдружие. В нея излизат авторският учебник на Т. Хрулев „Кратка аритметика за началните ученици“ (1858), преводната книга от църковнославянски на български „Чудеса на святаго Николая Мирликийскога чудотворца“ (Превод Т. Хрулев, 1858), „Българска граматика. Състави Теодор Т. Хрулев за ръководство на българските юноши и печати ся с иждивението на Георгия Дончова, книгопродавца“ (1859), „Сокращений катихизис за началните ученици, които са свършили букваря“ Преведи от руски на български Тодор Тодорович Хрулев, лясковчанин, взаимноучител свищовский. Печате са сас иждивението на г-жа Домника Репановна от град Александрие за дар“ (1860); „Свиток или молитва към пресветая Богородица. Преведе от славянски на български Теодор Т. Хрулев за душевна полза на православните чада от възточната църква и издадена с иждивението на Константина Г. Лазарева“ (1858).

В букурещката печатница на Йосиф Копайнига Т. Хрулев печата две книги, свързани с нуждите на тогавашното българско образование: „Венец азбучний“. Собран от сербски и сочинени на български от Теодора Теодоровича Хрулювский, а напечатан с иждивението на г-на Ангела Репанович“ (1855) и „Катихизис с много нужни и полезни понятия и доказателства. Собран и сочинени от свищовскога взаимноучителя Теодора Теодоровича Хрулювскога, и напечатан ся с иждивението на господина Ангела А. Рефановичи“ (1855). Очевидно това е първата печатница в румънската столица, до услугите на която прибегва Т. Хрулев, но впоследствие той предпочита да предаде подготвените за печат свои ръкописи и на други букурещки печатници. След тях е типографията на Нифон митрополита – както се посочва в самите книги на свищовския издател. Никола Начов предполага, че това е може би самата митрополитска печатница⁷. В нея за периода 1858 – 1863 г. излизат 7 книги. Пет от тях са на издателя Т. Хрулев: „Кратак молитвеник. Состави Теодор Т. Хрулев, взаимноучител свищовский, а напечатан се с иждивението на Йована Стоянова“ (1858); „Кратка география или землеописание“ (составлено от Теодора Т. Хрулева за ръководство на началните в географията ученици. И напечатано с иждивението на Йована Стоянова Мер.“ (1858)⁸; „Кратък катихизис. Преведи от сърбски на български Теодор Т. Хрулев, взаимноучител свищов-

кий, а напечата се с иждивението на Йована Стоянова Мер[данчанина]" (1858); „**Кратка священа история**“. Преведе от сръбски на български Теодор Т. Хрулев, взаимноучител свищовский, а напечата се с иждивението на Йована Стоянова" (1858)⁹; „**Ижица Доситея Обрадовича**“. Преведе от сръбски на български език Теодор Т. Хрулев, взаимноучител свищовский, а напечата се с иждивението Йоана Стоянова Мер[данчанина]" (1858). Популярната благодарение на Хрулевия превод „Ижица“ на Доситей Обрадович претърпява още две издания – от 1864 г., в типографията на Ст. Расидеску, с „иждивението“ на Петър Стоянов Търновеца, и от 1868 г., вече в Русе, в печатницата на Дунавската област.

Забележително е, че само през 1858 г. печатницата на митрополит Нифон в Букурещ издава споменатите пет книги на Т. Хрулев, като през същата година, както вече видяхме, в румънската столица излизат и други издания на Т. Хрулев. Всичките те обслужват насъщни потребности от учебна и учебно-помощна литература в българските училища. Фактът, че през 1858 г. авторът проявява изключителна издателска активност, сочи както неговите творчески възможности, така и уменията му да реализира книгата като краен продукт. Той успешно решава въпроса с финансирането на своите издания, като привлича спомоществатели и от Свищов, и от Александрия, където живеят свищовци или техни потомци; с „иждивението“ на заможни българи Т. Хрулев съумява да запали искрата на родолюбието, като даде на българския народ така необходимата книжнина за неговото духовно и нравствено просветление. Сред спомоществателите на Хрулевите книги са Йован (Иван) Стоянов Мерданчанина, Димитър Начович, Петър Стоянов Търновеца, Иваница Кънчов, Георги Дончов, Константин Лазарев, Домника Репановна, Ангел Репанов, А. Брашлянов.

Издателят Т. Хрулев се стреми да излезе от рамките на регионалното, като търси общонационални приноси и измерения в издаваната книжнина. И наистина, не може да се отрече практическата приложимост в образователното дело на книгите, които създава този плодовит творец. Нещо повече, той открива общоевропейските контакти, досега с културното пространство на големите издателски центрове в Европа. Удивлява разнообразието на издателските и творческите прояви у Т. Хрулев – той е временен до-

писник на „Цариградски вестник“ и сп. „Български книжници“, а заедно с това пътува до Будим (Будапеща), Виена, Одеса, Земун. През 1850 г. установява контакти с Кралската университетска типография в Будим и печата първото си значимо педагогическо съчинение „**Буквар или начално учение с разни и полезни наставлениями за человеческий живот**“. Книгата се издава с „иждивението“ на свищовския търговец и общественик Димитър Начович, като авторът я принася в дар на „сиромашките дечица“. Във Виена през 1861 г. Т. Хрулев отпечатва едно полезно за учебния процес помагало – „**Самоучител за турски език**“. На следващата година в Земун излиза друга негова книга – второто издание на „**Кратка география или землеописание**“, ръководство „на началните ученици в географията“. В Земун, в печатницата на И. К. Сопронов в същата година се отпечатва второто издание на „**Кратак катихизис**“ в превод на Т. Хрулев от сръбски на български; второто издание на „**Кратка священа история**“, отново превод от сръбски. Очевидно 1861 г. е време за пътувания и издателски изяви за Т. Хрулев. Освен Земун и Виена той посещава и Одеса, където в типографията на Л. Ниче, с одобрението на руския „Ценсурний комитет“, печата „**Мъдри наставления за децата**“ в превод от руски. Книгата се издава, както отбелязва преводачът, „за ползата на българските младежи“ и съдържа две части: „За човека вътрешно“ и „За човека вънкашно“. Нравствено-поучителният характер на изданието е изразен синтезирано с мисълта: „Най-потребна наука е, която учи нас, да познаваме себе си, нашите длъжности и пътя на благополучието, който е потребен за сичкий ни тукашен живот. Секой човек има длъжност: първо към себе си; второ: към хората; трето към Бога. Тия три длъжности искат да бѣди човек разумен, праведен към другите и благочестив към Бога. А разумен е, който знае да управлява себе си добре: защото, не само пътя на благополучието има големи препънки, но и вътре в човека има такива...“¹⁰

В композиционно отношение книгите на издателя Т. Хрулев се отличават с някои особености. Преди всичко на титулните страници задължително се отбелязва авторът, заглавието и спомоществателят на изданието, а ако книгата е в превод – сочи се първо авторът и преводачът, както и от кой език се превежда. Указва се мястото и печатницата, където полиг-

рафически е изработена книгата, и годината на нейното издаване. По този начин издателят Т. Хрулев се стреми стриктно да спази основни библиографски изисквания към техническото редактиране на текста. Заедно с това Хрулевите издания често започват с мото, което има в повечето случаи дидактична украска, и предисловие – в него авторът уточнява целите и задачите на книгата, нейния характер и предназначение. В някои случаи авторът-съставител в края на текста прибавя и заключение, което звучи като естествен финал на творбата. Предговорът обикновено има авторски похвати, целящи да приобщят и заинтригуват читателя към предлаганата тема, да заострят вниманието му. Това се постига, като Т. Хрулев си служи със синтактични конструкции и фрази, в които влага определена стилистична украска: „единородни мои“, „ваш доброжелател“, „употребих слог, колкото можах прост и вразумителен“ и т. н. Важно място във въвеждащата част на книгата намира посвещението. То изразява публично, пред читателската аудитория, благодарността на издателя за материалната подкрепа при реализирането на съответното издание. Интересни са посвещенията на Димитър Начович към „Буквар или начално учение“ (Будим, 1850) и в „Канон молебний на Светаго Мученика Мина“ към свищовския иконом и изповедник на Преображенската църква в Свищов свещ. Алекси поп Петров.

Заглавието в книгите на Т. Хрулев е дълго и обстоятелствено. То включва в себе си и подзаглавие, изразяващо авторството и спомоществателството на изданието. Обикновено след основното заглавие следва пояснение. Отбелязва се и авторът „Теодор Т. Хрулев, взаимоучителя свищовскаго“, което говори както за традицията учител-издател през Възраждането да афишира своята професия „взаимноучител“, така и желанието му да изтъкне принадлежността си тъкмо към просветните традиции на културния център Свищов – един от градовете с най-развита образователна система през тази епоха. Не бива да се забравя, че Т. Хрулев е един от достойните следовници на Н. Бозвели, Ем. Васкидович и Христки Павлович, чиято активна издателска дейност е свързана с просветното дело в дунавския град. Оттам идва и гордостта на автора-издател да бъде считан за принадлежен и равен с големите имена на свищовските просветители-будители, с техните издателски традиции.

В единствения случай на съавторство Т. Хрулев оформя заглавната страница така: **„Буквар. Една нова метода на децата е като един нов метод за философия на мажете.** Издаден от хаджи Илия Кръстювич свищовчанина и Теодор Т. Хрулев, взаимоучителя свищовскаго. Букурещ, книгопечатница на типография И. Романов, страда немска хан Герман Н-О 27“. Книгата е издадена през 1857 г.¹¹

В някои случаи на съставителство на учебници и помагала Т. Хрулев си е позволил волността да вмъкне в текста и свои авторски бележки и дори стихове. Така в книгата „Буквар или начално учение“ (с. 60–65), в раздела за стихове Т. Хрулев помества „Стихове Свищоскаго учителя покойнаго Христка Павловича Македонца, сочинени от ученика его Теод. Хрулювскаго лясковчанина“¹².

За затрудненията, които има Т. Хрулев с букурещките издатели-печатари, свидетелства писмото на Димитър Ангелов Кръстич, търговец от Букурещ до брат му Петър Ангелов Кръстич (Кръстевич) с дата 29 юли 1856 г., адресирано до „Г-на П. А. Крестович – при Г-не Конст. И. Станчиоглу“: „Да поздравяш учит. Теодора от моя страна и да му кажеш, че ако ще да му се напечатат книгите, що ги има дадени при мене, нека да погрижи той да събере нужните спомоществователи, или да се помоли там некому от градоначалниците или епитропи да проведат до мене 70–80 желтици за напечатването на речените му книги, та чи после се разправят (продадат) да се възвърнат заемнатите 70/80 желтици. Защото иначе не щат можа да се напечатят. Понеже тукашните българе, ако и да са богати, само име българско носят, а за народните потребности не щат да знаят. С първо и без забаве да ми се отговори на това, за да зная с какъв способ ще се свърши тази работа.“¹³

Предимството на Т. Хрулев пред други автори и издатели от възрожденската епоха се изразява в достъпния стил и осъвременения език на неговите издания. Това им създава популярност в целия Дунавски вилает. По Хрулевите учебници и учебни помагала, както свидетелства Г. А. Кърджиев, учат „в Русе и околните нему и на Свищов градове“¹⁴.

Книгите на свищовския издател, свързани с учебния процес, са сравнително малки по обем. Това позволява, заедно с удобния за четене шрифт гармонд, текстът да се усвоява бързо и лесно от учащите се. Затова пък Т. Хрулев се проявява като вещь ре-

дактор на една твърде обемна за времето си книга – второто издание на „Неделник“ („Кириакодромион“) от Софроний Врачански. И тук заглавието на това издание е обстоятелствено, като се опитва да обясни на читателя подбудите за новата редакция и приноса на редактора и на съиздателя-спомоществател: „Евангелие поучително. За сичките недели през годината, за господските и богородични празници, и за по-големите светии. Собрал от славянски и от гречески Софрония Епископ Врачанский, родом котленец, и сочинил на българският език в 1806, обаче много неразумително. А сега преписано и поправено на чисто българският език, от свищовскогo учителя Теодора Теодорова Хрулюва. И прегледано добре от най-искусни учители. А напечатано от Йована Стоянова Свищовченина, който е родом от село Мердана в Търновско. За душевна и телесна полза на православните христиани“. Книгата излиза в книгопечатницата на д-р Данило Медакович в Нови Сад. Като се знаят близките контакти на сръбския издател и печатар с Г. С. Раковски, може да се предположи, че идеологът на националноосвободителното ни движение, посещавайки Свищов в края на Кримската война, се е срещнал с Т. Хрулев в дунавския град и е съдействал пред приятеля си д-р Медакович за отпечатването на тази твърде важна за българите книга. За съжаление основната част от кореспонденцията между Раковски и Хрулев е унищожена от роднините на свищовския издател през 1863 г. при първото му арестуване¹⁵. Освен това турската полиция конфискува от Т. Хрулев и три сандъка с книги и ръкописи, което предполага, че творческите замисли на автора са били твърде мащабни и само злощастното развитие на събитията около неговата личност са попречили до нас да достигнат още много значими преводни и оригинални творби.

Учителят Тодор Т. Хрулев е крупна фигура не само като радетел на просветното дело и издателската дейност през Възраждането. Нещо повече, той застава начело на борбата за независима екзархия в Свищовския край. През 1861 г. по повод на освещаването на новия църковен храм в с. Караисен Т. Хрулев предвожда голяма демонстрация от жители на Свищов и околните села, като принуждава дошлия гръцки търновски владика Григорий да си замине. За този случай си спомня участникът в Караисенските събития, свищовският поборник Коста Димитров:

„Търновският владика, известен от шпионите си за деня на осветяването на църквата пристигна с голям салтанат в селото, но биде изгонен позорно от селото, който за всичко това заплати с живота си в Диарбекирските тъмници учителят Тодор Хрулев за сказката му държана в църквата... Хрулев стана жертва на Гръцките коварства, а не както би се разгласило тогава, че Драган Цанков турски чиновник бил цензурирал някакви ученически печатани книжки издадени от Павля Калянджи Варна в които книжки имаше и учителя Хрулева съченени некакви басни и вместене в книжката и че уш съдържаха някакви компромитации а в същност подобно нещо никак нямаши защото всички ги четохме а всичко това беши дело на търновския гръцки владика които както знаем бяха всичките гръци владици шпиони на турското правителство и по това шпионство Хрулева испратиха на заточение в Диарбекир гдето и почина тамо.“¹⁶

Както посочва един от последните изследователи на Хрулевата книжовна дейност – Н. Димитров, поводът за арестуването му и по-сетнешното му заточаване „е свързано с един куп книги, които неговият съгражданин П. Калянджи му праща от Русия и в които турската цензура открива нетърпими за правителството изрази“¹⁷. Това твърдение, за което авторът не посочва солидни данни, се потвърждава Тодорка Драганова, която пише, че изпратените от Одеса книги от страна на П. Калянджи по Т. Хрулев през 1863 г. са „Читанка за взаимните училища“ (1862) и „Другар за децата“ (1863), а също и други, издадени от Калянджи учебници¹⁸. Пратките са отправени в Свищов до Т. Хрулев и в Лясковец до брата Стоян Калянджи. И двамата получатели са задържани, а книгите конфискувани от цензурата. Самият П. Калянджи уточнява пред княз Горчаков причината за изпращането на Т. Хрулев в Диарбекир – получените от него книги от Русия и поведението му на отявлен противник на униатството¹⁹. Друг автор, Димо Минев, посочва, че пратените от Павел Калянджи два сандъка книги, сред които турската цензура намира изрази с обидно за властта съдържание, са причина „съда на Мидхад паша“ да осъди Т. Хрулев на заточение в Диарбекир²⁰. Подобно е мнението и на изследователя на Свищов протойерей Стефан Ганчев, който допълва, че срещу Хрулев в съда като обвинители са обединили освен турците още „униати, католици и гърци“²¹.

Все пак за нас въпросът с ареста и заточаването на книжовника и издателя Т. Хрулев остава открит. Очевидно причините за неговата нерадостна съдба са комплексни, но е логично да приемем автентичното, цитирано по-горе свидетелство в спомените на поборника Коста Димитров, за най-обективно. С това мнение се съгласява и Георги поп Христов, като оставя в книгата си твърдението на К. Димитров без коментар²². Несъмнено едно е ясно – и за гръцкото духовенство, и за османското правителство, а дори и за заглъхващото униатско движение личността на учителя и издателя Тодор Хрулев е била голяма пречка за намеренията им, за провежданата от тях политика спрямо българското население в дунавския град. В един момент целите на гръцките фанариоти и на Високата порта съвпадат. Гърците желаят в зародиш да удавят надигащата се вълна на просвещение и книжовност, а османските власти подготвят гибелната за българската народност просветна реформа, според която турският език трябва да стане език на всички поданици на империята, турският език да бъде задължителен в учебните заведения и книжнината да се издава изцяло на турски език. На пътя на тези домогвания застават личности като Т. Хрулев. Те е трябвало да бъдат навреме отстранени.

След първото си задържане през 1862 г. в Русе по наклеветяването на търновския митрополит Григорий свищовският издател е освободен благодарение застъпничеството на свищовските първенци.

В края на 1863 г. Т. Хрулев отново е арестуван, този път във връзка с изпратените от Павел Каланджи книги от Одеса. Нови, неизползвани от изследвачите на свищовския учител и издател документи, сочат нерадостната съдба и трагичната участ на Т. Хрулев. Това са писма, които той адресира до съпругата си Мариола Илиева и до роднините си Таке Първин Терзията, Ламба, Цанка, Хрисанта.

От писмо на Т. Хрулев от Русе до Мариола Илиева в Свищов с дата 29 декември 1863 г. става ясно, че свищовският издател е пристигнал в столицата на Дунавския вилает, очевидно във връзка с повдигнатото срещу него дело, и очаква известия от Цариград във връзка с обвинението срещу него²³: „...Аз съпосъживих, пойдох на себе си и съм на... [нечетлив текст, наподобява на „Михалина хан“ – Л.Г.], но много е студено, и сичко е скъпо, ще станат харчове големи, хабер от Цариград нема ощи, не знам до как и кога ще

стоя тука, молету са на Бога дано по-скоро ма избави...“

На 3 февруари 1864 г. той известява съпругата и чедата си от Русе: „*Радвайти са и благодарете на Бога и добродетелните хора, аз вчера на вторий ден на февруариа излязох от хапаната като Лазара от гроба, жив бях да видя пак нибето слънцето и хората, аз са радвам на новия си живот, и благодарете от сърце и душа на сичките хора, които са са погрижили за мене... Само едно ми е тешко, чи пак ще съм у Рухчук, до де доди мъзбата от Цариград...*“²⁴

Изглежда в началото на февруари 1864 г. Т. Хрулев със съдействието на свои приятели е пуснат под гаранция, но остава в Русе на разположение на властите. На 17 март 1864 г. свищовският издател съобщава от вилаетския център: „*Аз ви писах по мюдюрина [на Свищов – Л. Г.] едно писмо но не знам гаде ли ви го, или не, той ми каза чи тъзи неделя ще ма пуснат, но и тъс неделя нем... никакъв хабер от Цариград и хич не знам кога ще са отърва от тъзи беда. Мюдюрин ми каза, чи ако не си догъ тъзи неделя, пак ще пиши на пашата, затуй аз сега му пиша са, и го моле да си изпълни обещанието, чи кой знае дали ще гаде внимание на молбата ми. Аз вечи не вярвам и немам никаква надежда за избавление...*“²⁵ В същото време Т. Хрулев споделя със съпругата си: „*Аз съм здрав и са топя на крака като восак...*“²⁶

Несъмнено състоянието на неизвестност, обещанията на русенските власти и на свищовския мюдюрин за скорошно освобождаване, които не се потвърждават, са продължавали да потискат предприемчивия и буден книжовник и издател. Той търси начини да облекчи участта си, като разчита на свищовските си роднини и приятели. В писмо до Таке Първин Терзията в Горната махала на Свищов от 28 май 1864 г. той пише: „*Лелеко, вместо телеграф приимнете това писмо: защото ако небеси тръзнал сега Пашун Минкув, бехме принудени да ви ударим телеграф: защото в утре не ни са знае работата каква ще стане – ако нема утре вѝмпор за надолу, то поскоро да испратите мъзбата с некой чияк... защото ма е много страх, чи ако закаснее още един ден мъзбата, ще стане много зле за мене...*“²⁷

Усилията на свищовци да освободят своя учител и книжовник не довеждат до успех. В писмо до свои роднини в Свищов, подадено на 18 юни 1864 г. от Русе, Т. Хрулев съобщава: „*Мамо Ламбо, мамо Цан-*

ке, леле Хрисанто, уйчо уйчинайке и сички! Виде чи писмото ми ще ви наскърби, но нема какво да сторете, треба да ви убави истината, чи аз съм много зло, и Бог знай дали ще упазе ума си здрав, защото често фана да ми прикрива и да ма държи близо по два сахати. Сега като съм малко на себе си, пиша ви това писмо колкото да ви поздраве доде пълни очи в мене душицата ми, и да ви са помолете со съзлы дано имате грижа за децата както сте имали и досега. Виде чи нашето голямо злочестие много ви отеги, много ви досади, и ви умножи кахарите, но все пак ви моле за име Христово, дано ги потърпите, дано са молитите на бога, той да са смиле поскоро да зарадва и нас и вас...²⁸

В друго писмо от юни 1864 г. Т. Хрулев с болка отбелязва: „Ах сладки мои чада и родове, аз мислех, чи бог ще ма остави при вас, да ви са радвам, но божията воля не била тъй – бог искал да ви оплаквам диня и ноця без да видя лицата ви...“²⁹ Все пак и в най-трудните часове в предварителния затвор в Русе свищовският издател не пропуска да се интересува от книжнина. В същото писмо той пита защо не са му доставени „сръбските книги“, а по-нататък се интересува молбите-прошения за застъпничество от страна на свищовци изпратени ли са в османската столица и до Русе. От писмото става още ясно, че във вилаетския център Т. Хрулев разчита на активната подкрепа на хаджи Иванаци, а от Свищов очаква намесата на църковно-градската община: „Пиши ми какво направихте пратихте ли писма в Цариград от Свищовската община или не сте“³⁰.

От своя страна Мариола Илиева и нейни роднини търсят ходатайство в Свищов при поп Христо и Сюлейман ага³¹. Т. Хрулев настоява пред съпругата си: „Мариоло, гледай утре... с пощата дано са испрати мазара до тука и сигурно, да не пропадни, защото съм на голям страх да ме не дигнат от тука. Аз в събота бях на голям кахър да не ма дигнат с вампора, но като замина съботата и вампора, поотпуснах са малко, чи каква ще бѹди сетнината не знам, дано са смиле Бог да бѹди добра...“³² Писмото е с дата 13 юли 1864 г. От него става ясно, че съдебната процедура в Русе вече е проведена и Т. Хрулев очаква, че само колективно прошение, подписано и подпечатано с официален протокол на свищовската община – махзар, може да промени присъдата. От друго писмо на Т. Хрулев се вижда, че махзарът не е изпратен и на 17 юли 1864 г. той се гласи да бѹде откран „по сухо“ за

Цариград. „Бог да му плати който въспря мазара чи не го пратиха да са отърва“ – допълва с горчивина към писмото си свищовският издател³³.

Т. Хрулев остава още три дни в Русе, благодарение на застъпничеството на местния първенец хаджи Иванаци пред пашата (вероятно областния управител), за да може да пише на съпругата си и да получи отговор от нея: „Юлиа 20. Мариоло, на 17 като пишех туй писмо бех прибрал сичко за път и чаках заптието да доди от конака чи да трѹгна, но подир 2 сахати ми доди хабер от хаджи Иванаци чи той зел изим от пашата очи за три дни, доде да ти пиша и да приемна отговор от тебе – затуй останах до днес утре. Вторник ще върве с кола по сухо за Варна и от тамо за Цариград по морето с вампора.“³⁴ В същото прочувствено писмо до Мариола Илиева свищовският издател споделя болката си, че я оставя сама да се грижи за къщата и петте деца, но заедно с това се стреми да я ободри и да ѝ вдъхне сили: „Мариоло! Много ти са моле, заради доброто на живота си, и на младината си и на дечицата недей са кахари, да не си затвориме кащицата без време – не бой са... добър е бог, аз като исплувах с божията помощ зимашните студове и гнусоти, тъй пак с божа сила ще исплувам и това.“³⁵

В същото време Т. Хрулев пише на своя родственик в Свищов Таке Христов Първин Терзията: „Милий мой лелече Таке! Знай чи днес на Света Марина трѹгвам по сухо со заптие за Варна, и от тамо за Дирбекир, но ще мина през Цариград и тамо можеш да поседеш някой ден, защото ми дадох от тука надежда чи можеш да са отърва в Цариград и да са върна – за туй ми казаха да ти еве, чи ти по скоро да са научиш в Свищов има ли някой търговец Свищовлия да е сега в Цариград, ако има – нека му пишеш Свищовлияте по скоро да иди да са еви при Тапчилеша [вер. Хр. П. Тъпчилешов, цариградски търговец – Л. Г.], и ако треба да са тича нагоре на долу, да стори една милост да ходи неколко дни подир моята работа... Кажеш и на Димитра Ангилев Фандамазов, нека еви на брата си Алека и той по скоро дано да са намери никак такъв чияк. Хаджи Иванаци много са едоса за мазара дето не доди и каза, чи ако бешеш дошел навремето, бешеш много добре за мене...“³⁶

Т. Хрулев е изпратен на 22 юли 1864 г. от Русе за Варна с кола и едно заптие, без вериги, като му е дадена възможност да се движи свободно и да го изп-

ратят неколцината му приятели. В кратко писмо той известява съпругата си: „*Мариоло ето днес на 2 сахате тръзвам от Руси по сухо с кола и с едно заптие, недейти са ка[ха]ри, аз тръзва[м] свободно немам ни пранга и вързание, добър е бог не са кахари, мене ма испроваждат пет шест прияте[ли], от Варна ако ми прилегни ще ти пиша пак, поздравявам синца ви и оставам си с бога*“³⁷. На път за Цариград Т. Хрулев пише на семейството си да използва наличните количества от издадените книги и вземанията по разпратените издания, като с това разчита, че ще успее да подпомогне за издръжката на домашните си в трудните дни на изпитания: „*Прегледайте в белия тевтер дето е написано де колко книги има распратени по градовете. Там на подирния край гледайте в град Рухчук при господина Киряка или Георгия Димчов Тютюнджи по колко сановници, самоучители и други книги има, забележете сичките по име от кои колко са написани тамо в тевтере и ми испратети тъзи белешка. Който иска съновници да купи продавайте съновниците по 60 пари, а самоучителите по един грош, а читанките по три гроша и половина.*“³⁸

Последното писмо на Т. Хрулев вероятно е писано от затвора в Цариград, където е настанен временно преди да бъде изпратен в Диарбекир. Липсва мястото и датата на подаването, но характерът на написаното издава откъде идва писмото и каква безизходица вижда пред себе си неговият автор: „*Лелеко ходи и са моли дано ма извадити макар на хана, да седе защото тука почерня ми света, изгоря ми сърцето за децата ми и за вас, ще умра насила... Бактисах, моле ви са избавети ма, диня и ноця се плача и ступих са, а помощ нема. Нека станат за мене кефил, ако са намери у мене зла книга или зло писмо нека ма убесет, аз никакав кабахат [в см. вина, нямам – Л. Г.], никой да са не бои от мене.*“³⁹

Физическите страдания и носталгията сломяват свищовския издател по време на заточението му в Диарбекир. За това спомага лошият климат, към който Т. Хрулев не успява да се нагоди, и заболяването, което придобива в русенската тъмница.

Той умира на 30 януари 1865 г. Погребан е в двора на арменския храм „Св. Безсребреници Козма и Дамян“. Изпращат го неговите другари по съдба – политически заточеници, които са свидетели на последните часове от живота и страданията му⁴⁰.

Характерно за автора и издателя Тодор Хрулев е силното му чувство за историческа памет. Воден от него, той записва важни семейни и обществени събития. Към ръкопис на една своя книга, речник на чуждите думи в българския език, подреден по азбучен ред, той води приписки, които звучат като своеобразна хроника на живота в Свищов от 50-те и началото на 60-те години на миналия век:

„В 1853 април 29 неделя... 9-я час през деня се роди нашето дете Йоан.“

На 1852 в 29 февруари през нощта сахате на 9½ игра земята силно колкото 5 минути.

В 1855 в 5-го августа срещу Преображение в среда срещу четв[ъртък] през нощта сахата на 4½ се роди нашето второ дете Елена... а в 9-го августа в неделя се кръща от поп Константина в Сищов в горната махала в светое преображение.

В 1856 октомври 27 сахате на 6½ роди се нашето трето дете Евгения, круг солн. 28 луны 11... а кръща се на 4 ноемвр. в неделя от поп Ивана Неделкова в Сищов в горнята махала в церкова светого преображения.

В 1859 августа 18 вторник сахатя на 2½ през дене роди ся четвъртото наше дете Къна... В 23 августа неделя кръща се от поп.

В 1862 ноември 11 срещу нощта сахата на 8 са руди петото ни дете...“⁴¹

Когато обобщаваме заслугите и приносите на учителя Теодор Хрулев в контекста на издателската дейност през Възраждането, следва да отбележим няколко основни момента. На първо място, в количествено отношение, учебната и религиозно-проведническата литература, която издава, излиза в такъв спектър от теми и заглавия, че да задоволи цялостно процеса на обучението. Заедно с това, книгите на Т. Хрулев имат съществено възпитателно значение – и като религиозно съдържание, и като учебна литература тя служи за възпитание и просвещение на подрастващото поколение. „Полезните четива“ издателят използва за директно внушение, използвайки различни композиционни решения – съставя сборник от молитви, поучения, вкарва в разказа исторически и библейски факти от чудесата и подвизите на свети и мъченици. По този начин Т. Хрулев прави достъпна книжнината с религиозен, но неканоничен характер; посредством текстове от Библията навлиза в познания за психологията и философията; приобщава в духа на ха-

рактерната за времето нравственост малките читатели към православните ценности. Освен поучителен, книгите на Т. Хрулев имат и познавателен характер. Такива са неговата „Кратка аритметика“, „Кратка география или землеописание“, а в „Кратко детинско наставление“ се забелязва енциклопедично представяне на информацията по раздели и теми от различни области на познанието – история, физика, астрономия, църковна история. Приносен момент в книжовните прояви на свищовския издател е неговата „Българска граматика“, предназначена за взаимните училища. Не на последно място, сред характерните особености на Хрулевото съставителство и авторство се откроява своеобразният модел при композирането на учебната литература. Използва се формата на „въпрос – отговор“, която предизвиква младия читател към разсъждения, формира в него интерес към зададената тема⁴². За целта Т. Хрулев създава импровизиран разговор, напомнящ общуването учител – ученик или родител – дете. По този начин трудните за обяснение понятия стават достъпни и се възприемат сравнително лесно от детето.

Книгите на Т. Хрулев оказват значително за времето си въздействие и намират приложение в образователната система на възрожденския българин. Те разкриват пред него един нов свят, чието опознаване ражда още по-силно влечение за нови знания, за обогатяване на представите, за формиране на нов светоглед още от ранните младежки години, който ще възпитава не един виден представител на търговското съсловие и интелигенцията в навечерието на големите общественополитически събития от 70-те години на миналия век⁴². Наред с това богатият опит на Тодор Хрулев с чужди печатници обогатява националната книгоиздателска традиция, проправя пътя и на други книжовници да печатат при благоприятни условия своите книги, поощрява издателите да използват пълноценно възможностите на полиграфическата техника в Букурещ, Белград, Виена, Земун, Будапеща, Одеса. Хрулев изпреварва значително своите съвременници, установявайки истински европейски контакти в родното книгоиздаване още преди големите професионални издатели Христо Г. Данов, Драган Манчов, Иван Момчилов. Връзките на свищовския издател с Кралската университетска печатница в Будапеща, с Правителствената белградска печатница

и с Печатницата на букурещката митрополия сочат, че той е осъзнавал важното място на институционализирането на издателската дейност. Самият стремеж на Хрулев да обхване голям брой учебни заведения в сферата на разпространителската дейност говори, че той е виждал осъществима на практика тази дейност в български условия, още когато у нас не е имало възможности за активна издателска и печатарска дейност. Това е и един значим принос в неговите усилия на крупен възрожденски книжовник и издател.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Раковски, Г.** Показалец или Ръководство как да се изписват и издирват най-стари черти нашего быта, языка, народопокления, старого правления, славного произшествия и пр. Ч. 1. Одеса, 1854, 144 с.

² **Архив на Г. С. Раковски.** Том II. Писма до Раковски 1841 – 1860. С., 1957, с. 428.

³ Пак там, с. 449.

⁴ Пак там, с. 478.

⁵ **Йонков, Хр.** [Тодор Хрулев. – В: Радетели за просвета и книжнина [Поредица „Учители – будители“; Нар. просвета]. С., 1986, с. 189.

⁶ **Кутинчев, Ст.** Печатарството в България до Освобождението. С., 1920, 98–99.

⁷ **Начов, Н.** Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г. – В: С б о р н и к на БАН, 25. С., 1921, с. 36.

⁸ **Иван (Йован) Стоянов** Мерданчанина, учител в Свищов, спомоществовател на учебната книжнина, издавана от Т. Хрулев и други свищовски издатели и автори. „Кратка география“ претърпява още две издания: 1. изд. Земун, 1861; 3. изд., осн. прераб., със заглавие „Кратко землеописание от Теодора Т. Хрулева. Издадено с иждивението на г. Иваница Кънчов, Браила, в Румънобългарската печатница на Хр. Д. Ваклидов, 1863.

⁹ Второто издание на „Кратка свята история“ е направено през 1861 г. в Земун, в типографията на И. К. Сопронов.

¹⁰ **Погорелов, В.** Опис на старите печатани български книги 1802 – 1877. С., 1923, с. 409.

¹¹ Виж **Погорелов, В.** Цит. съч., с. 302.

¹² Книгата е издадена в Будапеща през 1850 г. в Кралската университетска типография.

¹³ НБКМ – БИА, II В – 3412, с. 3.

¹⁴ **Кърджиев, Г. А.** Нашата школа и нашата школска книга до Освобождението. – В: Архив на Министерството на народната просвета. Т. 3. С., 1911, № 3, с. 68 и сл.

¹⁵ **Архив** на Раковски. Т. 2. Писма до Раковски 1841 – 1860. С., 1957, 430 с.

¹⁶ Бележки от Коста Димитров, свищовски поборник. – В: Христов, Г. Свищов в миналото 86–1877 г. Свищов, 1936, 429–430.

¹⁷ **Димитров, Н.** Теодор Теодоров Хрулев – книжовно и поетическо творчество. – В: Лясковец в миналото [науч. сб., изд. Пик]. В. Търново, 1994, с. 354.

¹⁸ **Драганова, Т.** Цит. съч., с. 148.

¹⁹ Пак там.

²⁰ **Минев, Д.** Град Лясковец. Минало, сегашно състояние и дейци. Исторически и стопански приноси. Варна, 1944, 277–278.

²¹ **Ганчев, Ст.** Свищов. Принос за историята му. Свищов, 1929, с. 111.

²² **Христов, Г.** Свищов и миналото 86–1877 г. Свищов, 1936, 110–111.

²³ НБКМ – БИА, II В 8560.

²⁴ НБКМ – БИА, II В 8561.

²⁵ НБКМ – БИА, II В 8562.

²⁶ НБКМ – БИА, II В 8562.

²⁷ НБКМ – БИА, II В 8563.

²⁸ НБКМ – БИА, II В 8564.

²⁹ НБКМ – БИА, II В 8565.

³⁰ Пак там.

³¹ НБКМ – БИА, II В 8566.

³² Пак там.

³³ НБКМ – БИА, II В 8567, л. 1.

³⁴ НБКМ – БИА, II В 8567, л. 2.

³⁵ НБКМ – БИА, II В 8567, л. 2.

³⁶ НБКМ – БИА, II В 8568, л. 1–2.

³⁷ НБКМ – БИА, II В 8569.

³⁸ НБКМ – БИА, II В 8571.

³⁹ НБКМ – БИА, II В 8572.

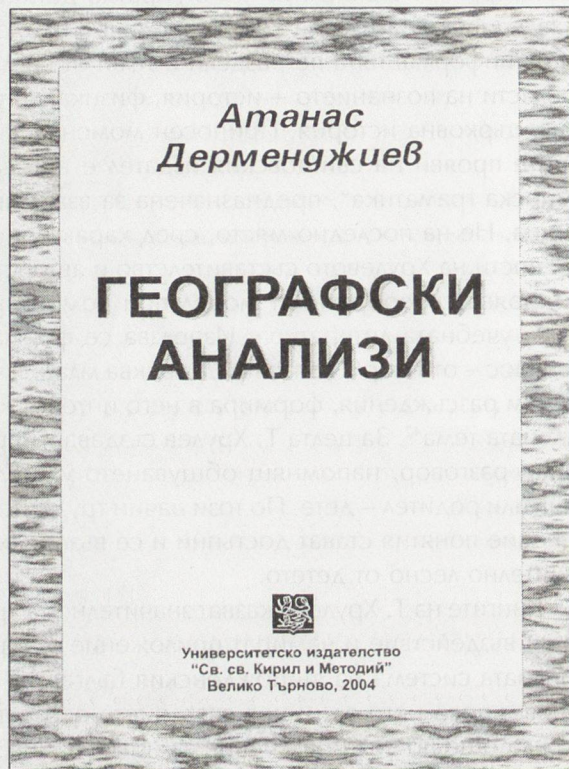
⁴⁰ Йонков, Хр. Цит. съч., с. 192.

⁴¹ НБКМ – БИА, II В 8573.

⁴² Някои документи, свързани с арестуването на Тодор Хрулев и пребиваването му в затвора в Русе, както и събитията по заточението му в Диарбекир, са обнародвани от Николай Ликовски в публикацията му „Материали за Теодор Т. Хрулев и Димитър Т. Стоянов – заточеници в Диарбекир“. – В: Известия на държавните архиви, кн. 56. С., 1988, 241–261.

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

„ГЕОГРАФСКИ АНАЛИЗИ“

Атанас Дерменджиев

Книгата е предназначена за всички, които се интересуват от многоаспектните проблеми на географията и които споделят тезата на Елизе Реклю, че историята е география във времето, а географията – история на пространството. Тематичното разнообразие е причина за условното обособяване на три раздела, които съвсем не изчерпват географската проблематика. Потърсена е връзка на географията с науките на обществен сектор.